

- ⁴Зингер Л. Несколько цифр о положении еврейских преселенцев в Крыму // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 65.
- ⁵Там само.
- ⁶Дашковская Э. Воспоминания об Агро-Джойнте // Еврейские вести. – 1997. – № 13 – 14. – С.12.
- ⁷Калинин М.И., Смидович П.Г. О земельном устройстве евреев в СССР. – М., 1927. – С.38.
- ⁸Еврейский крестьянин: Сб.ст. – М., 1925. – С. 107.
- ⁹Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму // Евреи Крыма. – Симферополь, 1997. – С. 74.
- ¹⁰Успехи еврейского земледелия в России // Еврейская трибуна. – 1924. – 11 января. – С. 6.
- ¹¹Еврейский крестьянин: Сб.ст. – М., 1925. – С. 107.
- ¹²Зингер Л. Несколько цифр о положении еврейских преселенцев в Крыму // Революция и национальности. – 1933. – № 2. – С. 66.
- ¹³Хроника ЕТА // Еврейская трибуна. – 1924. – февраль. – С. 4.
- ¹⁴Зингер Л. Вказ. праця. – С. 66.
- ¹⁵Там само.
- ¹⁶Крымская Калифорния // Вечерний Нью-Йорк. – 1999. – № 5. – С. 4.
- ¹⁷Там само. – С. 5.
- ¹⁸Там само. – С. 10.
- ¹⁹Там само. – С.12.
- ²⁰Там само.
- ²¹Там само. – С.114.

Лариса КОЗУБ
Київ

ПОГЛЯДИ М.П.ДРАГОМАНОВА НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ в першій половині ХІХ століття

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) – визначний громадський діяч і теоретик української суспільно-політичної думки. Серед досить широкого кола його громадських, культурно-освітніх та наукових інтересів можна виокремити ряд пріоритетних напрямків. Насамперед це осмислення історичної долі українського народу, його минувшини, збирання і публікація усної народної творчості, нарешті, це прагнення розбудити й активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу. При цьому значної уваги Драгомановим було приділено дослідженню та осмисленню періоду становлення українського національного руху першої половини ХІХ століття.

Цьому питанню він присвятив ряд статей, брошур, книг, що повністю або частково торкалися вказаної проблеми. Серед інших слід окремого відзначити такі праці, як “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “М.І.Костомаров”, “Література російська, великоруська, українська і галицька”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Антракт з історії українофільства” (1863 – 1872), “Чудацькі думки про українську національну справу”, “По вопросу о малорусской литературе” та ін.

Діяльність М.П.Драгоманова була однією з визначних суспільно-політичних подій в історії українського руху. Теоретична спадщина вченого ще потребує подальшого поглибленого вивчення та переосмислення. Він істотно збагатив українську суспільну думку, вдало поєднуючи національні та загальноєвропейські ідеї. Процес розгортання та поступового становлення українського національного руху вважався для М.П.Драгоманова цілком закономірним. Український народ, на його думку, незважаючи на надзвичайно несприятливі умови, спромігся зберегти власну глибоку та багатогранну культуру.

Про початковий етап національно-культурного відродження в перші десятиліття ХІХ століття вчений подає поодинокі розрізнені судження і оцінки, які відзначалися оригінальністю для свого часу. Серед українства ще жили спомини про стару козацьку автономію, що давало поштовх до пробудження національної самосвідомості. Хоча М.П.Драгоманов об'єктивно усвідомлював, що ідеї “українського автономізму” часів Гетьманщини та Нової Запорізької Січі не відповідають сучасним умовам і значно відстають від “всеевропейського лібералізму того часу”¹. Отже, на початку ХІХ століття, на думку вченого, в Україні з'являються “нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусіли довести освічену громаду українську й до національного автономізму”². Проте їх поширення й розвиток зустрічали багато перепон на своєму шляху, що обумовлювалося складністю тогочасної внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії.

У працях Драгоманова неодноразово зустрічаються високі оцінки “Історії Русів” та її визначальної ролі в розвитку української суспільно-політичної думки. Він назвав цей твір “першим проявом політичного лібералізму українського”³. На його думку, це – перший документ, в якому було “ясно проведено українську автономічну думку”⁴. Він вважав, що без “Історії Русів” “абсолютно неможливий Шевченко”⁵. В іншій роботі він назвав цей твір першою пам’яткою новоукраїнської політичної думки. Відзначив, що це є “повний помилок в історичному відношенні твір, що являє собою надзвичайно чудове поєднання старої антиуніатської опозиції, але без віросповідної виключності, і козацького республіканства з новим лібералізмом і демократизмом, – українського автономізма з всеросійським федералізмом”⁶.

До початкового етапу національного пробудження вчений відносить діяльність освіченої частини суспільства (П.П.Гулак-Артемівський, І.П.Котляревський, Г.Ф.Квітка-Основ’яненко та ін.), яка зацікавилась національно-культурною минувиною під впливом “всеевропейського письменського руху”. Найяскравішим явищем початку національного відродження М.П.Драгоманов вважав появу “українського простого письменства”, тобто народження нової української літератури. Він слушно зауважував, що перші українські письменники ще “не думали, що творять осібно від російської національну літературу й не мали претензії бачити мову останньої в школах, принаймні в вищих, в судах і т. ін.”⁷ У світогляді перших українських письменників мали місце певні хиби: наявність шовіністичних ноток у ставленні до інших народів (поляків, татар, та ін.), та схвалення мілітаристської політики царського уряду щодо них. Проте це були початки “української національної свідомості”, які мали визначальну роль для подальшого розвитку національного руху⁸. Його загальний висновок такий: “В свій час виповнили свою задачу на Україні і європейсько-російська культура в лиці Капніста “Истории Русов”, і самого москаля Рилеева, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. ін., навіть з їх монархізмом і шовінізмом”⁹.

Високо оцінюючи українознавчу діяльність вчених першої половини XIX століття, Михайло Драгоманов писав: “Козацькі літописи і документи, надруковані в Москві Бодянським, видання Київської археографічної комісії, заснованої за задумом Максимовича, пісні, зібрані Максимовичем, Лукашевичем, Метлинським, показали в крайньому випадку вченому світові цільну українську національність від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубані в Росії”¹⁰. Ці “наші старі українофіли, – наголошував вчений, – починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм зв’язувався ще з європейським романтизмом, і кінчаючи кружком Костомарова, котрого політичні ідеї були недалеко від тенденцій “Молодих Італій”, “Германій” і т. ін., не тільки дали нам наукові праці про Україну, і досі найліпші з того, що в нас про неї написано, а ще багато де в чому вели перед навіть усій Росії”¹¹.

М.П.Драгоманов дотримувався думки, що українство “власне й почалося як серйозний рух федерально-демократичним і гуситським панславізмом Костомарова і Шевченка”¹². Визначальною подією того періоду було об’єднання провідних діячів і створення Кирило-Мефодієвського Братства. Вчений був одним із перших дослідників цієї організації. З об’єктивних причин він не мав можливості ознайомитись з усім комплексом документів про братчиків. Недоступність джерел не дозволила йому дати вичерпну оцінку ідеологічної і практичної діяльності організації. Проте він залишив ряд слушних висновків стосовно Братства.

За М.П.Драгомановим, лівобережне українофільство у вигляді вчення про федерально-демократичний панславізм перейшло у Київ, де “Костомаров і Шевченко почали організовувати Кирило-Мефодієвське Братство, яке повинно було приступити до практичного здійснення ідей українських федералістів шляхом народної освіти і звільнення селян”¹³. “Братство це думало увільнити українців та тільки не тим, щоб зложити українську державу, а тим, щоб звести в одну вільну спілку всіх слов’ян: москвинів, українців, поляків, чехів, сербів і др.”¹⁴. В іншій праці вчений зауважував, що реальні наміри братчиків не йшли далі від того, щоб закласти на Україні чогось подібного до тих “Матиць”, які вже заснувались у Західній Слов’янщині, але в умовах царської Росії “думку про “українську матицю” треба було або покинути, або зложити її як тайне товариство”¹⁵. На його думку, джерелом програмних документів товариства були не “європейські думки про волю”, а “всеслов’янство (панславізм) Коллара, Шафарика, Ганки, який підбивав і московських слов’янофілів”. При цьому М.П.Драгоманов зауважував, що “український панславізм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козаччина, а не Московське царство, а під ним підбита Україна, а не “сверкающая стальной щетиной” імперія. От через те в українському всеслов’янстві було, як ми не раз нагадували, багато європейства, та тільки те європейство було більш природне, ніж знане, і все-таки й українське всеслов’янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людей, приставших до нього, не наперед, а назад до європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитися ними. Найміцнішою з таких назадтягнутих ниток була “Христова віра” й “Святе письмо”¹⁶.

Отже, одним із найважливіших для Драгоманова критеріїв було “європейство”, яке він знаходить серед ідейних принципів братчиків. Проте вчений однозначно доводить, що члени Кирило-Мефодієвського Братства не могли влитися в європейську прогресивну думку. Головний чинник, який тягнув їх назад, за Драгомановим, – це віра в Святе письмо. Вчений не зміг належним чином досягнути морально-етичний і філософський підтекст православного вчення. Саме це, на його думку, стало причиною аполітичності українства. Та, незважаючи на ідейні розходження, Драгоманов належним чином оцінював роботу братчиків і ніколи не сумнівався у важливості їх починань. Адже “ідеї Костомарівського гуртка безперечно

являють ланку, котра поєднує прагнення товариства “Об’єднаних Слов’ян”, що утворилось в Київській губернії в 1823 – 1825 рр. з принципами “українофілів” і “хлопоманів” 60-х років і українських федералістів-соціалістів настоящего часу”¹⁷.

Ще одним досягненням Кирило-Методіївського Братства, за переконаннями вченого, було те, що його діяльність засвідчила політичний характер українофільства та його демократично-федералістські засади¹⁸. На початку 90-х рр. XIX ст. М.П. Драгоманов заявив, що програма кирило-методіївців й досі є “найрозумніше з усього, що видумало українолюбство”¹⁹. Свою власну мету вчений вбачав “у прагненні політичної реформи всієї Росії на засадах свободи і децентралізації”, а це, в свою чергу, було “у гармонії з ідеалами старших українофілів Кирило-Методіївського товариства”²⁰.

Але це була лише “купка українофілів”, які пройнялися вільними, сміливими ідеями. Через несприятливі політичні умови того часу вони були неспроможні втілити свої ідейні розробки та здійснити практичні кроки, спрямовані на реалізацію своїх програмних завдань. При всьому багатстві їх спадщини визначити єдину концептуально завершену форму української ідеї у їх ідеології дуже важко. М.П. Драгоманов високо оцінював діяльність цих непересічних особистостей, здатних на основі різноманітних впливів і запозичень синтезувати культурні явища і процеси. Він перший у вітчизняній історіографії вказав на певну наступність ідей декабристів і кирило-методіївців. На його думку, це видно з порівняльного аналізу програмних документів “Південного товариства” “Товариства з’єднаних слов’ян” і “Книги буття українського народу”. Слід пам’ятати, що в оцінках вченого зустрічається ряд неточностей (зокрема, судження, що Шевченко був одним із засновників організації та ін.). Йому були малодоступні джерела та архівні матеріали про діяльність організації.

До кінця життя М.П. Драгоманов підкреслював, що він є продовжувачем у нових історичних умовах справи кирило-методіївців. Особливо це стосується ідей федералізму, високої етичності і гуманізму. Він ретельно вивчав конституційні накреслення костомарівських проектів. Поряд з цим існували суттєві концептуальні розходження. Кирило-методіївські ідеї слов’янської солідарності та побудови слов’янської федерації тлумачилися М.П. Драгомановим по-іншому. У нього слов’яни виступають творцями можливого федеративного об’єднання на рівні з іншими народами. Одже, етнічна та історична спільність поступається місцем регіональним інтересам та можливостям. Вчений не був прихильником православних ортодоксів та ідей слов’янського мессіанства, а висував раціоналістичні, позитивістські теоретичні конструкції, аналізуючи минулий досвід з врахуванням соціальних та політичних закономірностей. Основу ідеології організації він вбачав у прагненні українського народу до національного визволення, ліквідації кріпацтва, створення вільної федерації слов’янських народів. Поруч з цим він підкреслював декларативність проекту політичного майбутнього України.

Кирило-Методіївське Братство мало виняткове значення для оформлення української ідеї в цілісну оригінальну і багатоперспективну традицію. Після урядових репресій “1847 р. ми не бачимо такого прогресу в українізмі, якого б можна було ждати по таким початкам”²¹. Разом з тим, М.П. Драгоманов вказував на ряд недоліків у світоглядній позиції й організаційно-практичній діяльності української інтелігенції 40 – 50-х рр. XIX ст. У своїх роздумах він виділяв три головні хиби української громади шевченківського часу: “недостача широкої науки про світ і людей та недостача впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народолюбців по всій Україні, а й між членами одної якої купки з докладним поділом праці”²². Третьою хибою, на його думку, була “недостача сміливого, вільного вчинку (ініціативи) й сили продержати свою дорогу через усі перешкоди, які безперемінно мусіло спіткати українство”²³. Взагалі, критика М.П. Драгомановим Кирило-Методіївського Братства мотивована, аргументована і ґрунтовна. Ідеї організації глибоко симпатичні вченому, співзвучні з його власними ідеологічними настановами та світобаченням.

Таким чином, М.П. Драгоманов високо оцінював національну культурницьку роботу українських діячів першої половини XIX століття, але вважав її недостатньою. Він прагнув осмислити їх починання, враховуючи специфіку періоду, порівняти з іншими суспільно-політичними рухами, виокремити та акцентувати увагу на головних здобутках і вадах, а також поєднати їх досвід з історичним досвідом західноєвропейських країн задля пошуку найоптимальніших шляхів розв’язання нагальних проблем. У ідейній спадщині Кирило-Методіївського Братства вчений вбачав витoki найголовніших спрямувань і тенденцій, що надалі визначали розвиток національної культури, формували свідомість української інтелігенції і спрямовували її активність в справі розвитку національної ідеї.

¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 534.

² Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т.1. – К., 1970. – С. 439.

³ Там само. – С. 154.

⁴ Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С. 537.

⁵ Драгоманов М.П. Листи... – С. 164.

⁶ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С. 64.

⁷Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С. 537.

⁸Драгоманов М.П. Листи... – С. 172.

⁹Там само. – С. 173.

¹⁰Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 66.

¹¹Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С. 484.

¹²Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т.2. – К., 1970. – С. 174.

¹³Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 65 – 66.

¹⁴Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880). – Женева, 1881. – С. 37.

¹⁵Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров// Драгоманов М.П.Літературно-публіцистичні праці. – Т.2. – С. 138.

¹⁶Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли і соціалізм// Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 348.

¹⁷Письмо Н.И.Костомарова к издателю “Колокола”. С предисловием М.Драгоманова. – Женева, 1885. – С. 4.

¹⁸Драгоманов М.П. Что такое украинофильство?// Драгоманов М.П. Выбране. – С. 452.

¹⁹Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С. 498.

²⁰Драгоманов М.П. Добавление к автобиографической заметке// Драгоманов М.П.Літературно-публіцистичні праці. – Т.1. – С. 74.

²¹Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька// Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – С. 150.

²²Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли... – С. 100.

²³Там само. – С. 100.

Микола СКИБА
Київ

РЕЦЕНЗІЯ

на навчальний посібник професора кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
д.і.н. **БОРИСЕНКО В.К. “ТРАДИЦІЇ І ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОСУ.
НА МАТЕРІАЛАХ СВЯТКОВО-ОБРЯДОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ.”**
(К., 2000, 190 с.)

Перспективи розвитку української етнологічної науки пов'язані не лише з академічними умовами, але й, чи не в першу чергу, з університетськими науковими центрами, вихованнями в них молодих кадрів і формуванням національних шкіл етнології. Проте, на сьогодні в Україні відчувається значний брак навчальної літератури з етнології. З огляду на це, вагомою подією можна назвати вихід у світ навчально-методичного посібника професора кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Валентини Кирилівни Борисенко. “Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців” (К., 2000).

Традиційна обрядовість українців, особливо календарна, викликає жваве зацікавлення не лише фахівців, але й, широкого загалу, чим і зумовлена поява за останнє десятиліття певної кількості друкованих праць на цю тему. Але переважна їх більшість носить або суто спеціалізований, або надто популярний характер, а то й взагалі спостерігається тенденція до новітньої міфотворчості. На тлі подібної літератури, яка очевидно, теж має свою соціальну і наукову актуальність, книга професора Валентини Борисенко вигідно вирізняється зваженим академічним підходом, значним обсягом і широтою залученого фактичного матеріалу та вдало знайденим його теоретичним узагальненням і систематизацією.

До переваг підручника також слід віднести логічну ясність викладу матеріалу, лаконічність структурних фраз. В двох розділах книги, присвячених відповідно, календарній і родинній обрядовості, величезний за обсягом, багатий варіаціями етнографічний фактаж, приведений до певних констант традиції, в яких фіксовано, по суті, лише вузлові моменти складної тканини життєдіяльності етносу.